

Sakari Heikkinen

Palkollisesta proletaariin: työn ja luokan suomalaista käsitehistoriaa

TYÖLÄISENSYNTY

Työläinen syntyi vuonna 1875 – tai tuskin ainakaan paljoa aikaisemmin. Tarkoitan kirjoitetun suomen kielen itsenäistä substantiivivia *työläinen* – ruotsin *arbetaren*, saksan *Arbeiterin*, englannin *workerin* ja ranskan *ouvrierin* vastinetta. Toukokuussa 1875 mietintönsä valmiiksi saanut komitea, jonka tehtävänä oli miettiä muutoksia kauppaa ja elinkeinoja koskevan asetukseen, käytti asetusehdotuksensa 25. pykälässä kaksi kertaa sanaa *työläinen*, vaikka tekstissä muuten puhuttiinkin *työntekijästä*.¹ Samat muotoilut tulivat myös 31. maaliskuuta 1879 annettuun asetukseen. Vuoden 1868 asetuksessa kaupasta ja elinkeinoista oli *arbetare* käännetty yksinomaan *työntekijäksi*.² Jo ennen komiteanmietinnön valmistumista oli Yrjö Koskinen tammikuussa 1874 kirjoittanut KIR-

JALLISESSA KUUKAUSLEHDESSÄ, artikkelissaan "Työväen-seikka", ulkomaisista *työläisyhdistyksistä* ja *työläisyhtiöistä* eli ammattiyhdistyksistä, mutta itsenäistä sanaa *työläinen* hän ei käyttänyt vaan puhui *työntekijöistä*.³

Suomalaisiin sanakirjoihin substantiivi *työläinen* ilmestyi vasta 1880-luvulla. Vielä Elias Lönnrotin suomalais-ruotsalaisen sanakirjan vuonna 1878 painetussa 12. vihkossa *työläinen* esiintyi ainoastaan adjektiivina, *työläs*-sanana synonyyminä.⁴ Ensimmäinen ruotsalais-suomalainen sanakirja, jossa *työläinen* esiintyi *arbetare*-sanana suomennoksena, on Ferdinand Ahlmanin laatiman ruotsalais-suomalais-ruotsalaisen sanakirjan toinen, vuonna 1883 ilmestynyt painos. Siinä *arbetaren* vastineina lueteltiin *työmies*, *työntekijä*, *työläinen*.⁵ Kaksipuolisen sanakirjan ensimmäisessä laitoksessa vuodelta 1874 mainittiin vain sanat *työmies* ja *työntekijä*.⁶ *Työläinen* ei esiintynyt substantiivina muissakaan 1870-luvun suomalaisissa sanakirjoissa. B.F. Godenhjelm suomensi *Arbeiter*-sanana saksalais-suomalaisessa sanakirjassaan (1873) *työntekijäksi* ja *työmieheksi*; Agathon Meurman antoi ranskalais-suomalaisessa sanakirjassaan (1877) *ouvrier*-sanalle myös käännökset *tehtaalainen* ja *käsityöläinen*.⁷

Vaikka *työläinen* tuli kirjoitettuun suomen kieleen itsenäisenä substantiivina ilmeisesti vasta 1870-luvun puolivälissä, esiintyi se jo aiemmin yhdyssanassa *käsityöläinen*. Tämän ensiesiintymäksi Matti Rapola mainitsee Pietari Hannikaisen tekstin vuodelta 1847.⁸ Carl Helenius antoi vuonna 1838 painetussa suomalais-ruotsalais-suomalaisessa sanakirjassaan *handtverkare*-sanalle suomennoksen *käsityöntekijä*, mutta D.E.D. Europaeuksen vuonna 1853 ilmestynyt ruotsalais-suomalainen sanakirja tarjosi suomennokset *käsityöläinen*, *käsiammattilainen*, *hantwärrkari*. Ferdinand Ahlman mainitsi vuonna 1865 ilmestyneessä ruotsalais-suomalaisessa sanakirjassaan synonyymeinä myös sanat *käsityöntekijä* ja *ammattimies*.⁹ *Käsityöläinen* esiintyy myös ammatti- ja elinkeinonimikkeenä vuoden 1865 väestötilastossa, joka painettiin vuonna 1870.¹⁰ *Työläinen* ilmaantui siis suomen kieleen *käsityöläisen* jäljessä, aivan kuten tehdasteollisuus seurasi tuotantomuotona käsityötä.

Uusi sana ei syrjäyttänyt vanhoja käytöstä. Niinpä vuonna 1895 ei perustettu lehteä nimeltään “Työläinen” vaan TYÖMIES. Siinä missä tuttu, Mikael Agricolan jo 1500-luvulla suomen kirjakieleen tuoma *työmies*¹¹ sopi laajaa lukijakuntaa tavoittelevan työväenlehden nimeksi, istui puolestaan sävyltään neutraali ja sukupuoleton *työnte-kijä* hyvin lakikieleen. *Työläinen* sijoittui ikään kuin edellä mainit-tujen sanojen välimaastoon. Se oli yhtä sukupuoleton kuin *työnteki-jä* mutta latautui toisaalta selvällä luokkasisällöllä, kuten Leo Har-maja huomautti vuonna 1924 VALTIOTIETEIDEN KÄSIKIRJASSA:

Niitä henkilöitä, jotka tuotannon tai vaihdannan palveluksessa ollen tekevät työnsuorituksia, voidaan sanan laajimmassa mer-kityksessä sanoa *työmieheksi* eli *työntekijöiksi*. Kun niiden joukossa on myös naisia, on “työmiehen” asemasta otettu käy-täntöön nimitys *työläinen*; tällä sanalla on kuitenkin usein se erikoismerkitys, että sillä tarkoitetaan n.s. työväenluokkaan lu-keutuvia henkilöitä.¹²

Työläinen tarkoitti ennen kaikkea ruumiillisen työn tekijöitä, totesi Harmaja, mutta ei ketä tahansa, vaan

niitä työntekijöitä, jotka käyttävät työvoimaansa, enimmäkseen erikoisen *työsopimuksen* nojalla, toisen antamaan työhön ja saavat siitä korvaukseksi *työpalkka*. Näin ollen *työväkenä* eli *työväestönä* on pidetty yleensä *palkkatyöntekijöitä*, jotka siten ovat työnantajien vastakohtana.¹³

O.K. Kilven *työväen* määritelmä vuonna 1919 ilmestyneessä TIETOSANAKIRJAN osassa oli samanhenkinen:

Työväki, ahtaamassa mielessä usein vain nykyaikainen tehdasteollisuus-[työväki], laajemmassa mielessä kapitalistisen tuotantokauden aikana lukuisaksi paisunut, vapaan työ-sopimuksen varassa oleva palkkatyöväestö, joka ylipäänsä on vaila omia tuotantovälineitä.¹⁴

Myös Kilpi tarkoitti työväestöllä “suorittavan, mekaanisen, etupääs-sä ruumiillisen työn tekijöitä”.

Työläisen kollektiivivastineina esiintyvät edellä lainatuissa Harmajan ja Kilven määritelmissä sanat *työväki*, *työväestö* ja *työväenluokka*, joista jokaisella on oma erityinen sävynsä. On mielenkiintoista, että *työläisten* yhteiskunnallista asemaa sekä järjestöjä ja yhteiskunnallista toimintaa kuvaaviin yhdyssanoihin vakiintui alkuosaksi vanha ja kollektiivinen *työväen-* eikä uusi ja yksilöllinen *työläis-*alku, ja niin puhumme edelleen *työväenluokasta* ja *työväenliikkeestä* emmekä “*työläisluokasta*” tai “*työläisliikkeestä*”. Tämä nykyisen kielenkäytön näkökulmasta luonnolliselta tuntuva valinta ei kuitenkaan ollut mitenkään itsestään selvä, sillä myös *työläis-*, *työmies-* ja *työntekijä-*alkuisia yhdyssanoja esiintyi 1800-luvun julkisessa sanassa. Lehdistössä puhuttiin 1870-1880-luvulla myös *työntekijäluokasta*, *työmiesluokasta*, *työläisliikkeestä* ja *työmiesliikkeestä*.¹⁵ Nämä eivät kuitenkaan juurtuneet suomen kieleen vaan jäivät sanojen taistelussa häviölle *työväen-*alkuisille vaihtoehdoille.¹⁶ Työväestö järjestäytyi 1880-luvulla *työväenyhdistyksiin*, ei *työläisyhdistyksiin*, jota sanaa Yrjö Koskinen oli käyttänyt KIRJALLISESSA KUUKAUSLEHDESSÄ vuonna 1874. Mutta muuten Koskinen suosi *työväki-*sanaa. Hänen tunnetun artikkelisarjansa otsikko oli “Työväen-seikka” eikä “työläiskysymys”, joka olisi sopinut mainiosti *Arbeiterfragen* suomennokseksi. KYLÄKIRJASTON KUVALEHTI käytti kyllä vuonna 1883 käsitettä *työmieskysymys*¹⁷, mutta *työväenkysymyshän* tuon asian suomenkieliseksi nimeksi sitten vakiintui.

TYÖVÄENLUOKAN KÄSITTÄMINEN

Työväenluokka syntyi Suomessa ennen *työläistä*. Sana esiintyi painettuna vuonna 1863 Cygnaeuksen ehdotuksessa kansakoulujen järjestämiseksi, sen ensimmäisessä pykälässä, jossa todetaan miten hyödyllistä “yleinen käsinäppäryys” on “kullekin ihmiselle, olkoon mitä säätyä tahansa, mutta varsinaiselle työväenluokalle erittäinkin”. Ruotsinkielisessä alkutekstissä käytettiin sanaa *arbetsklass*.¹⁸ *Arbetsklass* onkin vanhempaa perua kuin *arbetarklass*, mikäli on

uskominen Ruotsin akatemian sanakirjaa, jonka varhaisin viite saanaan *arbetarklass* on vuodelta 1892, kun taas *arbetsklass*-sanan esiintymästä on esimerkki jo vuodelta 1801.¹⁹ *Arbetsklass* suomennettiin D.E.D. Europaeuksen vuonna 1853 painetussa ruotsalais-suomalaisessa sanakirjassa sanoilla *työntekevä sääty*.²⁰ *Työväenluokka* pääsi sanakirjaan ilmeisesti Ferdinand Ahlmanin toimesta; ruotsalais-suomalais-ruotsalaisessa sanakirjan vuoden 1874 ensipainoksessa hän käänsi *arbetsklass*-sanan *työväenluokka l. sääty*.²¹

Arbetsklass esiintyi myös Suomen julkisessa sanassa; esimerkkeinä mainittakoon HELSINGFORS TIDNINGARIN artikkeli vuodelta 1846²² ja vuoden 1859 asetus käsityöstä ja manufaktuureista.²³ Sanaa käytti myös aatelissäädyn edustaja J.U.S. Gripenberg vuosien 1863-1864 valtiopäivillä puhuessaan ”palkollis- ja työluokasta” (*tjenande- och arbetsklassen* ja *arbets- och tjenstefolksklass*).²⁴ Suomen ruotsinkielisessä sanomalehdistössä näyttää *arbetsklass*-sanaa yleisempi olleen 1800-luvun puolivälin tienoilla sanayhdistelmä *arbetande klassen* tai sen monikollinen muoto *arbetande klasserna*.²⁵ Yksikköä ja monikkoa käytettiin aluksi rinnan myös englannin ja saksan kielissä, joihin vastaavat käsitteet – *labouring/working class(es)* ja *arbeitende Klasse(n)* – ilmaantuivat 1700-luvun lopulla. Samoihin aikoihin tuli ranskan kieleen sanapari *classe ouvrière*.²⁶

Edellä lainatut esimerkit havainnollistavat sitä siirtymää ”säätykielestä” ”luokkakieleen”, joka oli meneillään 1870-luvun Suomessa. ”Sääty” ja ”luokka” kulkivat vielä rinnakkain niin Ahlmanin vuoden 1874 sanakirjassa kuin vuoden 1865 väestötilastossakin (painovuosi 1870), jossa käytettiin käsitettä *yhteiskunnan-luokka* sanan *sääty* synonyyminä; tilastossa puhuttiin myös *työtä tekevästä luokasta*.²⁷ Vuoden 1875 väestötilastossa (painovuosi 1880) sanakolmikko oli jo vaihtunut yhdyssanaan *työväenluokka*.²⁸ ”Sääty” ei kuitenkaan vaihtunut ”luokaksi” yhdessä yössä, vaan vielä 1880-luvulla puhuttiin lehdistössä *työtätekevistä säädyistä*.²⁹ Thiodolf Rein kuvastaa hyvin tätä säädyn ja luokan rinnakkaiseloä käyttäessään vuonna 1879 KIRJALLISESSA KUUKAUSLEHDESSÄ ilmausta *kapitaalityöttömät säätyluokat*.³⁰ *Työväenluokka*-sanan vakiintu-

mattomuudesta kertoo sekin, että Agathon Meurman vuoden 1877 ranskalais-suomalaisessa sanakirjassaan suomensi sanaparin *classe ouvrière* yksinkertaisesti sanalla *työväki*.³¹ Samaan tapaan tarkoitti Yrjö Koskinen artikkelissaan “Työväen-seikka” *työväki*-sanalla työntekijöitä yhteiskunnallisena ryhmänä. *Työkansa* oli puolestaan Elias Lönnrotin ehdotus, jota hän tarjosi sanakirjassaan (1878) sekä “työtä tekevää luokkaa” (*arbetande klass*) että “työväkeä” (*arbetsfolk*) tarkoittavien ruotsin kielen sanojen suomennokseksi.³² Vuonna 1884 perustettu Helsingin Työväenyhdistys puhutteli vuoteen 1890 asti *työväestöksi* työläisiä, joita se kutsui kokouksiin työoloja koskevan tilaston kokoamiseksi; vasta vuodesta 1891 yhdistys alkoi kutsua kohdettaan *työväenluokaksi*.³³

Työväenluokan käsitehistoriallinen synty oli monitahoinen prosessi, jossa työhön ja työtä tekeviin viittaavat sanat ja sosiaaliseen stratifikaation viittaavat sanat liittyivät uudella tavalla yhteen. Tähän suomen kirjakielen kehittämistyöhön osallistui monenlaisia sanankäyttäjiä: kielimiehiä, filosofeja, yhteiskuntatieteilijöitä, poliitikkoja, virkamiehiä, tilastonlaatioita, sanomalehtimiehiä ja työväenliikkeen edustajia. Paljolti oli kyse käännöstyöstä: muiden kielten käsitteiden suomentamisesta. Mutta *työväenluokan* synty ei ollut pelkästään suomalainen käännösongelma vaan osa sosiaalis-poliittisen käsitteistön yleisempää muutosta, joka koski myös “sivistyskieliä”.³⁴

Vaikka “työn” ja “luokan” yhdistävien käsitteiden synty – joko uusia sanoja keksimällä tai vanhoja muuntamalla – oli yleinen ilmiö 1800-luvulla, oli kielten ja maiden välillä tässä suhteessa myös eroja. Gareth Stedman Jones on englantilaista “luokkakieltä” (*language of class*) analysoidessaan verrannut Englantia Saksaan, jossa ennen luokkakieltä oli olemassa “säätykieli”, Ranskaan ja Yhdysvaltoihin, jossa tasavaltalaisella sanastolla ja kansalaisuuden (*citizenship*) käsitteellä oli merkittävä rooli, sekä eteläisen Euroopan maihin, jonne luokkakieli” saapui sosiaalidemokraattisten puolueiden mukana. Englanti erosi Stedman Jonesin mukaan kaikista näistä maista, koska sen kummemmin säätykieli kuin tasavaltalainen kielenkäyttökään ei ollut juurtunut englantilaiseen kieli- maisemaan ja koska luokkakieli syntyi ennen työväenpuolueiden muodostumista.³⁵

Entä Suomi? Mihin se olisi sijoitettava Stedman Jonesin typologiassa? Ensinnäkin Suomi muistuttaa Saksaa siinä suhteessa, että myös meillä – osana Ruotsin tai Venäjän valtakuntaa – säätykieli edelsi luokkakieltä. Eivätkä säädyt suinkaan olleet pelkkä kielellinen ilmiö vaan säätyedustuksineen ja -privilegioineen mitä olennaisin osa poliittis-sosiaalista järjestelmää. Toiseksi Suomi muistuttaa enemmän Stedman Jonesin luonnehtimaa Etelä-Eurooppaa kuin Englantia siinä suhteessa, että luokkakäsitteistö ilmaantui suomen kieleen työväenliikkeen synnyn aikoihin. Kolmanneksi, Suomi muistuttaa Englantia – tai ei muistututa Ranskaa ja Yhdysvaltoja – siinä, että tasavaltalaisella “kansalaiskielellä” ei ollut merkittävää asemaa myöskään Suomen sosiaalis-poliittisessa sanastossa.

Suomen kielen yhteiskunnallisen käsitteistön luoja tekivät paljon käännöstyötä, etenkin ruotsin kielestä, mutta myös omaperäisiin suomalaisiin ratkaisuihin päädyttiin. Yksi esimerkki tällaisesta on käsitetroikka *kansa*, *kansakunta*, *kansalainen*. Ruotsin kielessä näitä vastaavat sanat ovat erikantaisia (*folk*, *nation*, *medborgare*), aivan kuten saksan kielessä (*Volk*, *Nation*, *Bürger*). Suomessa kansalainen oli kielellisesti sidottu kansaan, kun taas ruotsin, saksan, englannin ja ranskan kielissä kansalaista tarkoittava sana juontui kaupungin asukasta tarkoittavasta sanasta (*medborgare*, *Bürger*, *citizen*, *citoyen*).³⁶ *Kansalainen*, jonka ensiesiintymäksi Matti Rapolä mainitsee Carl Axel Gottlundin tekstin vuodelta 1828³⁷, tuntuu jälkikäteen luonnolliselta lisältä vanhempien *kansa*- ja *kansakunta*-sanojen seuraan, mutta ennalta määrättyinä ei sanan vakiintumista voi kuitenkaan pitää. *Medborgare* suomennettiin 1700-luvulla suoraan *kanssaporvariksi*³⁸, mutta tuo svetisismi ei luonnollisestikaan voinut löytää sijaa “puhtaassa” suomen kirjakielessä. Mutta *kansalainen* ei näytä olleen vakiintunut vielä 1870-luvullakaan, sillä tuolta vuosikymmeneltä löytyy mielenkiintoinen kilpaileva sana – *yhteiskuntalainen*.³⁹ Kielen puhtauden näkökulmasta ei sanassa liene huomauttamista: kuluvuus “yhteiskuntaan” osoitettiin aivan samalla tavalla kuin *kansalaisen* kuluvuus “kansaan”. *Kansalainen*-sanalla oli sanojen kilpailussa etuja puolellaan: se oli lyhyempi, aiemmin keksitty ja johdettu vanhemmasta sanasta kuin *yhteiskuntalainen*, jonka kantasana *yhteiskunta* oli – “modernis-

sa” merkityksessään – vasta 1860-luvun tuote.⁴⁰ *Kansalaisen* vakiintuminen *yhteiskuntalaisen* sijasta saattaa siis olla vain esimerkki lingvistisestä darwinismista, mutta tuskin tuota vakiintumista ainakaan hidasti se, että suomen kielen poliittis-sosiaalista käsitteistöä aktiivisesti luova fennomaaninen sivistyneistö pyrki liitoutumaan “kansan” kanssa ja samaistamaan sen “kansakunnan”, “yhteiskunnan” ja “valtionkin” kanssa.⁴¹ Aatteiden merkitykseen käsitteiden kehityksessä viittaa sekin, että *kansa* -sanan yhdistyminen *työ* -sanaan ei lopulta toteutunut fennomaanisessa hengessä eikä *työkansa* vakiintunut “työväenluokkaa” kuvaavaksi neutraaliksi käsitteeksi vaan sai toisen sävyn (tästä lisää tuonnempana).

NELJÄ TOTUUTTA PALKKATYÖLÄISESTÄ

Työläisen ja *työväenluokan* synnyssä ei ole kyse vain sanoista, pelkästään kielihistoriasta, mutta ei myöskään vain asioista, pelkästään sosiaalihistoriasta, jota kielenkäyttö yksinkertaisesti heijastaisi. On kyse myös aaterakennelmista, joissa “työhön” ja “luokkaan” viittaavia sanoja on käytetty monenlaisissa merkityksissä ja monensävyisinä. Juuri aatteiden maailmassa, sanojen ja asioiden välissä, sanat vasta saavat merkityksensä, muuttuvat käsitteiksi. Siksi *työväenluokan* synnyn käsittämiseksi on tarkasteltava myös niitä diskursseja – ajattelu- ja puhetapoja – , jotka ovat jäsentäneet palkkatyön maailmaa ja luoneet siitä omat totuutensa.

1800-luvun suomalaisessa yhteiskunnallisessa keskustelussa voidaan erottaa neljä erilaista ajattelu- ja puhetapaa, joista kukin on määritellyt palkkatyön ja palkkatyöläisen omalla tavallaan. Nämä ajattelutavat ovat paternalismi, liberalismi, katederisosialismi ja sosialismi. Paternalistisessa diskurssissa palkkatyöläinen on palkollinen; liberalistinen puhetapa korostaa palkkatyöläisen henkilökoh- taista vapautta; katederisosialitit näkevät työläiset työväkenä, sosiaalisena kysymyksenä; sosialististen oppien mukaan työläinen on proletaari. Nämä neljä ajattelutapaa ilmaantuivat Suomeen yllä

luetellussa järjestyksessä, mutta uudet puhetavat eivät suinkaan syrjäyttäneet vanhoja, vaan kaikki neljä diskurssia elivät rinnakkain 1800-luvulla esittäen kilpailevia tulkintojaan muun muassa palkkatyöstä, työläisistä ja työväenluokasta. Eivätkä nämä kilpailevat puhetavat olleet silkkaa sanansaivartelua, sillä ne muuttuivat lihaksi muun muassa työsuhteita koskevan lainsäädännön välityksellä.

Paternalismi – palkollinen

Paternalismilla tarkoitan tässä sääty-yhteiskunnan hallitsevaa tapaa käsittää palkkatyöväestö.⁴² Sääty-yhteiskunnan perusperiaatteisiin kuului väestön jakaminen erilaisiin korporaatioihin, joista kullakin oli omat omituiset oikeutensa. Ruotsin valtakuntaan kuuluvassa Suomessa väestö oli jaettu kahtia: neljään säätyyn – aateliin, papistoon, porvaristoon ja talonpoikiin – toisaalta sekä säätyjen ulkopuolella olevaan rahvaaseen toisaalta. Poliittisia oikeuksia vailla olevaan rahvaaseen kuului myös palkkatyöväestö. Sääty-yhteiskunnan poliittis-sosiaaliseen filosofiaan kuului, paitsi jakaa väestö erilaisilla oikeuksilla varustettuihin ryhmiin, myös määritellä selkeä hierarkia näiden ryhmien välille, ja tässä hierarkiassa palkkatyöväestö kuului epäitsenäiseen väestöön. Palkkatyöväestön asemaa ei kuitenkaan määritelty yhdellä, kaiken kattavalla tavalla, vaan vaihdellen sen mukaan, minkä säätykorporaation epäitsenäiseen väestöön palkollinen kuului. Niinpä käsityöläisen ja oppipojan suhteet määriteltiin omissa asetuksissaan ja määräyksissään ja talollisen ja rengin suhteet omissaan. Kuitenkin niin oppipoika, renki kuin muutkin palkkalaiset käsitettiin palvelijoiksi, joiden kuului alistua isäntänsä paternalistisen valvontaan.⁴³

Sääty-yhteiskunnan paternalismi sai lain voiman työsuhteita koskevista säädöksissä, joista tärkeimpiä Ruotsin valtakunnassa olivat palkollissäännöt (*legohjonstadga*). Niitä annettiin vuosina 1664, 1686, 1723, 1739 ja 1805; viimeinen näistä pysyi voimassa, kun Suomi liitettiin osaksi Venäjän valtakuntaa vuonna 1809. Vuonna 1865 säädettiin uusi palkollissääntö, joka jäi lajinsa viimeiseksi. Vuo-

den 1865 palkollissäännön säädöksiä muuteltiin seuraavina vuosikymmeninä, mutta vasta 1920-luvun alussa sen viimeiset jäänteet poistettiin Suomen työlainsäädännöstä.⁴⁴

Palkollissäännöt erosivat monissa suhteissa "modernista" työlainsäädännöstä, jonka mukaan työsuhde on siviilioikeudellinen sopimussuhde. Ensinnäkin, palkollissäädöksissä oli *politia*-oikeudellisia aineksia, sillä ne eivät säädelleet vain yksittäisten työntekijöiden ja työnantajien suhdetta vaan sisälsivät määräyksiä, jotka koskivat palkollisia ja potentiaalisia palkollisia yhteiskunnallisena ryhmänä muun muassa määräämällä, että jokainen henkilö, jolla ei ollut maanomaisuutta tai muuta hyväksyttävää toimeentulolähdettä, oli velvoitettu ryhtymään jonkun herran palvelijaksi, hänen "lailliseen suojelukseensa". Lainsäätäjän tavoitteena oli varmistaa aatelisten ja talonpoikaisten maanviljelijöiden työvoiman saanti, kontrolloida maassamuuttoa ja "irtolaisuutta" sekä minimoida köyhäinhoidon kustannuksia. "Laillisen suojelun" ajatus ei sisällynyt enää vuoden 1865 palkollissääntöön, mutta "palveluspakon" periaate poistettiin lainsäädännöstä vasta vuonna 1883. Siihen asti, lain kirjaimen mukaan, palkollisella oli ennemminkin velvollisuus kuin vapaus tehdä työsopimus. Toiseksi, palkollissäännöt erosivat modernista työsuhdelainsäädännöstä myös siinä, että sopimusvapautta rajoitettiin määräämällä sopimukset vuoden pituisiksi. Jos palkollinen rikkoi sopimuksen ja jätti isäntänsä aiemmin, häntä voitiin rangaista. Myös palkkoja yritettiin säädellä; pyrkimyksenä oli estää niiden kohoaminen. Kolmas "esimoderni" piirre palkollissäännöissä oli se, että ne antoivat isännälle oikeuden – ja velvollisuudenkin – valvoa palkollistensa henkilökohtaista elämää ja tarvittaessa kurittaa heitä.

Palkollissäännöt oli alunperin luotu maatalouden työsuhteita varten, mutta samaa paternalismia sovellettiin myös muihin palkkatyösuhteisiin – myös teollisuudessa. Niinpä palkollissääntö yhdessä manufaktuureja koskevan vuoden 1770 "hallijärjestyksen" (*hallordning*) kanssa muodosti työsuhteiden oikeudellisen perustan Suomen tehtaissa vuoden 1868 elinkeinoasetukseen asti. Tehtailijoilla oli samat oikeudet työntekijöihinsä nähden kuin talollisilla oli suhteessa palkollisiinsa. Jopa kielenkäyttö oli samaa. *Renkiä* ja *piikaa* käytettiin myös puhuttaessa tehdastyöläisistä.⁴⁵ Alkuvai-

heessaan tehdasteollisuus siis sopeutui työsuhteiden vallitsevaan paternalismiin; toisaalta teollistuminen synnytti “uutta paternalismia”, jolla työntekijöitä pyrittiin sitomaan tehtaisiinsa aineellisten etujen ja kurinpidon avulla.⁴⁶ Vieläpä vuoden 1879 elinkeinoasetus, tuo ammatti- ja elinkeinovapauden korkea veisu määräsi, että elinkeinonharjoittajan tuli “isällisesti valvoa, että hänen talossaan ja ruoassaan olevat apulaiset, työntekijät ja oppilaiset, etenkin alaikäiset, pysyvät jumalanpelvossa, säädyllisyydessä ja hyvissä tavoissa sekä saavat terveellisen asunnon, niin myös sopivan ja riittävän ravinnon”.⁴⁷

Liberalismi – työntekijä

Paternalistinen totuus palkkatyöstä oli hallitseva Suomessa 1800-luvun puolivälin tienoille. Sitä kritisoiitiin jo 1700-luvulla, muun muassa Anders Chydeniuksen suulla⁴⁸, mutta vasta 1850-luvulla taloudellisen liberalismin aatteet nousivat paternalistisen ajattelutavan vakavaksi haastajaksi. Suomalaisen taloudellisen liberalismin kukkeimmaksi kaudeksi luonnehditaan tavallisesti neljännesvuosisataa Aleksanteri II:n hallitsijaksi tulosta, 1855, vuoden 1879 elinkeinoasetukseen.⁴⁹ Sensuurin höllentäminen, lehdistön kehittyminen ja valtiopäivien koollekutsuminen yli puolen vuosisadan tauon jälkeen olivat “ulkoisia” tekijöitä, jotka edistivät liberalististen aatteiden esilletuontia. 1850-luvun liberalismi ei kuitenkaan syntynyt tyhjästä. Sääty-yhteiskunnan korporatistista talousjärjestelmää oli kritisoitu jo edellisinä vuosikymmeninä, muun muassa A.J. Chydeniuksen ja J.W. Snellmanin toimesta, ja joukko taloutta “liberalisoivia” osauudistuksia toteutettiin.⁵⁰ Mutta taloudellisen liberalismin “suuri läpimurto” toteutui aatteiden tasolla 1850-luvun lopulla ja 1860-luvun alussa ja lainsäädännössä 1860-1870-luvulla.⁵¹

1800-luvun liberalismien peruseriaatteisiin kuului eron tekeminen valtion ja kansalaisyhteiskunnan välillä. Jälkimmäinen oli liberalististen ideaalien mukaan vapaiden ja tasa-arvoisten yksilöiden alue, jonne valtion ei pitänyt tunkeutua. Ja koska taloudelliset suhteet kuu-

luivat tälle alueelle, ei valtion pitänyt liberalistien mielestä puuttua työnantajan ja työntekijän suhteisiin – muuten kuin takaamalla markkinoiden vapaus ja niiden ”luonnollinen” toiminta. Liberalismi erosi siis sääty-yhteiskunnan paternalismista siinä, ettei se määritellyt palkkatyöläisiä kollektiivisesti korporatistisen yhteiskunnan eikorporaatioksi, jolla oli laissa määriteltyjä velvollisuuksia valtiota kohtaan. Paternalismista liberalismi erosi myös siinä, että se käsitti työsuhteen oikeudelliseksi ja taloudelliseksi sopimukseksi, joka koski vain työsuhdetta, ei työntekijän henkilöä tai hänen yksityiselämäänsä. Toisin sanoen, liberalistisessa aatemaailmassa tehtiin ero ”julkisen” ja ”yksityisen” välillä.

Liberalistinen näkemyksen mukaan työsuhde oli oikeudellisesti tasa-arvoisten yksilöiden vapaaehtoinen sopimus.⁵² Tämä tiivis määritelmä on kaikilta osiltaan ristiriidassa paternalistisen näkemyksen kanssa. Oikeudellisen tasa-arvoisuuden vaatimus oli ristiriidassa sääty-yhteiskunnan hierarkkisuuden ja privilegio-ajattelun kanssa, joka annosteli eri ihmisryhmille erilaisen määrän vapauksia ja oikeuksia. Liberalismin yksilöllinen korostus puolestaan soti paternalismin kollektivisoivaa korporaatiohenkeä vastaan. Vapaaehtoisuuden vaatimus taas ei sopinut palveluspakon ja laillisen suojelun paternalistiseen maailmaan. Vaikka työsuhde oli sopimuksellinen myös palkollisasetusten mukaan, erosi liberalistinen ajattelu niistä korostamalla työsopimusten vapautta ja niiden samankaltaisuutta muiden taloudellisten sopimusten kanssa.

Liberalistit markkinoivat ajatuksiaan palkkatyöstä sanomalehdissä, muun muassa vuonna 1861 perustetussa Helsingfors Tidningarissa, sekä tieteen foorumeilla. Johan Wilhelm Rosenborg kritisoi köyhyyttä ja köyhäinhoitoa koskevassa väitöskirjassaan (1858) laillisen suojelun järjestelmää siitä, että se alisti työntekijät holhouksen alle ja ”jakoi kansakunnan herroihin – ja orjiin”.⁵³ Rosenborg ehdotti työntekijöiden saattamista täysin vapaiksi, niin että työsuhde olisi vain siviilioikeudellinen sopimus kahden vapaan ja järkevän ihmisen välillä. Paternalististen ajatustottumusten arvostelu jatkui 1860-1870-luvulla valtiopäivillä ja komiteoissa uudistettaessa elinkeino-, työ-, irtolais- ja köyhäinhoitoasetuksia. Liberalistisen ajattelun voittaessa alaa myös kielenkäyttö muuttui. Vanhojen

paternalististen, palkollisasemaan viittaavien ilmauksien rinnalle ja tilalle pyrkivät uudet, *työntekijän* yksilöllisyyttä korostava kielenkäyttö. Mutta on myös huomattava, että myös luokkakieli tuli liberalismiin mukana. Juuri liberalistit, kritisoidessaan sääty-yhteiskuntaa, artikuloivat uusia luokkajakoja ja muotoilivat oppia luokkiin jakautuneen yhteiskunnan toiminnasta ja hallinnasta.⁵⁴

Katederisosialismi – työväenseikkänen

Orjuuden retoriikka, jota liberalistit käyttivät aseena paternalismia vastaan, käännettiin heitä itseään kohti jo 1870-luvulla. Vuonna 1873 Axel Fredrik Granfelt kritisoi MORGONBLADETISSA julkaistussa artikkelisarjassaan “Om vår tids sociala rörelser” Adam Smithin ja Frédéric Bastiat’n ajattelua siitä, että mainitut herrat perustivat talousteoriansa oletukseen yksilöllisestä egoismista. Granfelt lainasi hyväksyvästi sitä sosialistien väitettä, että liberalistit, vaikka he puhuivatkin paljon työn ja työläisten vapaudesta, itse asiassa asettivat nämä orjia tai maaorjia alempaan asemaan kohtelemalla heitä “tavaroina” ja muuttamalla työnantajan ja työntekijän suhteen “kylmän persoonattomaksi”.⁵⁵

Granfelt kaiutti katederisosialismin uusia ajatuksia, jotka olivat saavuttaneet kannatusta Saksassa. Nämä uudet aatteet, jotka institutionalisoituivat vuonna 1873 perustetussa Verein für Sozialpolitik-yhdistyksessä, kulkeutuivat varsin nopeasti Suomeen fennomaanisen sivistyneistön toimiessa maahantuoja. Heidän “teoreettisessa äänenkannattajassaan”, KIRJALLISESSA KUUKAUSLEHDESSÄ, kaksi johtavaa fennomaani-intellektuellia, Yrjö Koskinen ja Thiodolf Rein, julkaisivat merkittäviä katederisosialistista ajatussuuntaa propagoivia artikkeleita. Vuonna 1874 lehdessä ilmestyi Koskisen kuuluisa “Työväen-seikka”-artikkeli ja Reiniltä ilmestyi “Liberalismi ja socialismi” vuonna 1878 ja “Kansantalouden uusi oppikunta” vuonna 1879. “Uudella oppikunnalla” Rein luonnollisesti tarkoitti katederisosialismia, joka oli “uusi” verrattuna “vanhaan” liberalismiin.⁵⁶

Saksalaisten esikuviansa tapaan Koskinen ja Rein arvostelivat sekä liberalismia että sosialismia. Suomen olosuhteiden kannalta tämä oli sikäli mielenkiintoista, että suuriruhtinaskunnan aatemaailmassa esiintyi kyllä liberalismia muttei vielä sosialismia. Katederisocialismin ”välittävä” ajatuskanta ehti siis Suomeen ennen kuin toinen niistä oppirakennelmista, joita sen oli tarkoitus ”välittää”. Syy siihen, että työväenkysymys ei ollut Suomessa vielä aktualisoitunut siinä muodossa kuin muualla Euroopassa, oli Koskisen mukaan maan vähäinen teollistuneisuus ja kaupungistuneisuus. Mutta hän oli vakuuttunut, että työn ja pääoman riidat saapuisivat myös Suomeen, ja siksi niihin olisi varauduttava etukäteen käyttämällä muualla keksittyjä lääkkeitä, sillä työväenkysymys oli Koskisen mielestä ”yhteiskunnallinen tauti, joka on jo osoittanut liian pelottavia oireita, että sopisi rauhallisesti jättää se itseksensä kehkiämään.”⁵⁷ Niin Koskinen ja muut luokkataistelun tyynnyttelijät lähtivät liikkeelle ennen kuin mitään tyynnyteltävää oli edes ilmaantunut. Koskinen asenne oli oiva esimerkki ”perifeerisen maan oppineen eliitin avantgardismista”, lainatakseni Pauli Kettusen näpsää muotoilua.⁵⁸ Sosialismi, joka ei ollut ehtinyt Suomeen ”rikkaruohojansa kylvää”⁵⁹, toimi Koskisen ja Reinin retoriikassa apuvälineenä, jolla he oikeuttivat ja vahvistivat taloudellisen liberalismin kritiikkiään. Liberalistinen talousoppi oli Koskisen ja Reinin mukaan ollut niin voitokas, että se oli saavuttanut lähes monopolin taloustieteen alalla. Tuon monopolin he halusivat purkaa.

Koskinen ja Rein eivät hyväksyneet liberalistista valtiokäsitystä eivätkä siihen sisältyvää tärkeää eroa valtion ja kansalaisyhteiskunnan välillä. Koskinen suorastaan samaisti valtion ja yhteiskunnan kirjoittaessaan: ”Yhteiskunta, valtio, on se perustus, johon kaikki historiallinen edistys nojautuu”.⁶⁰ Siksi valtiolla oli Koskisen mukaan suuri historiallinen ja moraalinen tehtävä, joka ei voinut rajoittua toimimiseen yövärtijana vapaan kilpailun yhteiskunnassa. Epähistoriallisen ja liian ekonomistisen liberalismin – ”ekonomistalaisuuden”. ”Smithianismin”, ”Manchester-koulun” – tilalle Koskinen ja Rein tarjosi historiallis-moraalista ajattelumalliaan. Sitä oli sovellettava myös työnantajan ja työntekijän suhteisiin.

Koskinen ja Rein myönsivät, että vapaa kilpailu koski “yleisenä periaatteena” myös työsuhteita, ja he myös halusivat säilyttää työläisten saavuttaman henkilökohtaisen vapauden. Mutta vapaa kilpailu ei yksin riittänyt. Se oli vain “raaka luonnonlaki”, kuten Koskinen kirjoitti, joka salli vahvemman sortaa heikompaa; työsuhteessa tämä tarkoitti sitä, että pääoma “masensi” työtä.⁶¹ “Ruumiillisen työn tekijän” henkilökohtainen vapaus oli Reinin mielestä “pikemminkin muodon- kuin todenperäinen”, sillä kilpailu työnantajien ja työntekijöiden välillä oli epätasainen jälkimmäisten vähäisten taloudellisten resurssien vuoksi.⁶² Koskinen ja Rein esittivät siis, ettei työsuhdetta voinut tarkastella vain oikeudellisesti tasa-arvoisten yksilöiden vapaaehtoisena sopimuksena, kuten liberalistit tekivät, koska sopijaosapuolet eivät olleet todellisuudessa tasa-arvoisia. Rein kritisoikin liberalisteja siitä, että nämä määrittelivät vapauden vain “kieltopuolisesti”, vapautena taloudellisen toiminnan rajoituksista, yrittämättä “positiivisesti edistää individin luvallisia pyrintöjä” ja antaa “heikolle tukea”.⁶³

“Positiivisen vapauden” agentti katederisosialismin ohjelmassa oli tietenkin valtio, jonka velvollisuutena oli nousta pääoman ja työn ristiriidan yläpuolelle. “Johonkin määrin ja vississä rajoissa on valtiolla ihan epäilemätön oikeus valvoa ja järjestää työntekijäin ja työnte’ettäjäin väliä”, kirjoitti Koskinen, ja järjestää nimenomaan pitämällä heikomman eli työntekijän puolta vahvempaa eli pääomaa vastaan.⁶⁴ Ja valtio valvoi ja järjesti – johonkin määrin ja vississä rajoissa. Vuonna 1883 asetettu komitea, jonka alkuperäisenä tehtävänä oli pohtia lasten tehdastyön rajoittamista, otti itselleen laajemman tehtävän ja laati kaksi asetusehdotusta: toinen koski työläisten suojelua ja lasten työtä tehtaissa, toinen työnantajan velvollisuuksia työtapaturmien korvaamisessa. Ehdotuksista edellinen johti asetuksen antoon vuonna 1889, jälkimmäinen vuonna 1895.⁶⁵

Liberalistien vapaan kilpailu atomistista puhetapaa kritisoidessaan katederisosialistit toivat kollektivisoivaa puhetapaa palkkatyöläisen käsittämiseen nähdessään työläisen osana sosiaalista kysymystä, “työväenseikkaa”. Yksittäinen palkkatyöläinen oli Yrjö Koskiselle ja kumppaneille ikäänkuin “työväenseikkänen”. Vaikka suomalainen

katederisosialismi hyväksyi liberalistisen käsityksen työn vapaudesta, se ei ollut innokas omaksumaan liberalistista luokkakieltä, mikä onkin ymmärrettävää, sillä olihan luokkaerojen tasaaminen fennomaanisille katederisosialisteille väline kansakunnan ja valtion rakentamisen työssä.

Sosialismi – proletaari

Yrjö Koskinen kumppaneineen ehti tehdä pari vuosikymmentä ennakoivaa työtä ennen kuin sosialismi alkoi ”rikkaruohojansa kylvää” Suomen maaperään. 1880-luvulla perustettuja työväenyhdistyksiä ja wrightiläistä työväenliikettä yleensä ei vielä voinut tällaisesta syyttää, sillä pyrkihän se yhdistämään käsityöläisiä, ammattityöläisiä sekä työväenkysymykselle herkistynyttä sivistyneistöä työväestön itsekasvatuksen ja reformipyrkimysten hengessä. Sosialistiset uhkakuvat olivat kuitenkin nähtävissä maailmalla, ja ne herättivät huolta Suomessakin. KYLÄKIRJASTON KUVALEHTI muun muassa valitti vuonna 1888 sitä, että

uudenaikaiset maailmanparantajat ovat omaehtoisesti ja kenenkään kehoittamatta ottaneet niin sanotun työmieskysymyksen haltuunsa ja tehneet siitä valtiollisen ärsytyskysymyksen – Tähän pulaan on työmieskysymystä saattanut sosialismo ynnä sen haaramuodot: kommunismo, sosialidemokratia ja nihilismi.⁶⁶

Vuosikymmenen myöhemmin kirjoitti fennomaanisen sivistyneistön keulakuviin kuulunut Agathon Meurman samansuuntaisesti artikkelissaan ”Neljäs sääty”:

Pitkälle on sokea kiihotus todellakin mennyt, kun kelpo työmies ottaa kantaakseen proletaarion nimen ja pitää yhtä proletariaatin kanssa. Sillä proletaario on vastakohta työmiehelle. – Proletariaatti on se, joka vaikeuttaa jokaisen sosiaalisen kysymyksen ratkaisemisen jopa tekee jokaisen mahdollisen reformin tehottomaksi. – Kansa on terve, proletariaatti on sen sairaala.⁶⁷

Meurmanin katkeruudelle alkoi vähitellen löytyä myös kotimaista aihetta, sillä sosialistiset näkemykset alkoivat löytää kaikupohjaa myös suomalaisessa työväenliikkeessä 1890-luvun jälkipuoliskolla, joskin sosialististen opit murtautuivat toden teolla esille 1900-luvun alkuvuosina. Meurmanilaiset näkemykset proletariaatista kansan sairaalana saivat väistyä sosialistisen tulkinnan voittaessa semanttisen kamppailun käsitteen sisällöstä. Vuonna 1915 Jaakko Forsman määritteli proletariaatin TIETOSANAKIRJASSA seuraavasti:

Proletariaatti, köyhälistö. Marx tarkoittaa p[roletariaatti]lla kapitalistisissa liikeyrityksissä toimivaa palkkatyöväen luokkaa. Usein luetaan kuitenkin p[roletariaatti]iin kuuluvaksi yleensä koko n.s. köyhä kansa, s.o. yllämainitun luokan lisäksi kaikenlainen työväki, palkolliset, palvelusmiehet, pienet käsityöläiset, pikkukauppiaat ja pikkutilalliset.⁶⁸

Liberalistien korostaessa työläisen henkilökohtaista vapautta, sosialistit täydensivät määritelmän “kaksinkertaiseksi vapaudeksi” (Marx), jonka toinen puoli oli vapaus tuotantovälineistä eli niiden omistamattomuus. Työn vapaus käännettiinkin työn orjuudeksi. Liberalistitkin pitivät työtä tavarana, myynnin ja oston kohteena, mutta he eivät tehneet tästä seikasta samoja ja yhtä pitkälle meneviä johtopäätöksiä kuin sosialistiset teoreetikot, jotka näkivät palkkatyöläiset vallankumouksellisella tehtävällä varustettuina *proletaareina*.⁶⁹ Vallankumouksellisuus juuri erotti sosialistisen luokkakielen liberalistisesta. Se myös erotti “varsinaiset” sosialistit katederisosialisteista, jotka myös olivat sitä mieltä, että työntekijät eivät olleet tasa-arvoisia työnantajien kanssa mutta pitivät tätä asiantilaa reformilla korjattavana yhteiskunnallisena osaongelmana. Nämä epäkohdat oli korjattava juuri siksi, kirjoitti Thiodolf Rein vuonna 1878, että ne olivat “hyötyisä maanala socialistiselle liikkeelle”, jonka kiihotuksille “proletari-luokan kateus rikkaita vastaan” antoi virikettä. Rein saattoi vielä levollisesti todeta, etteivät “nämä socialismin pahkat ja paisumat” eivät vielä Suomea koske-neet; kolme, neljä vuosikymmentä myöhemmin koskivat.⁷⁰

KÄSITEHISTORIASTA SOSIAALIHISTORIAAN

Edellä on “työläisen” ja “työväenluokan” syntyä tarkasteltu suomen kielen sanaston kehityksen, yhteiskunnallisten käsitteiden historian sekä käsitteitä luoneiden ja niitä omiksi totuuksikseen muokanneiden ajatustapojen näkökulmasta. Koska “työväenluokan” synty ei kuitenkaan ollut pelkästään episodi intertekstuaalisessa avaruudessa vaan ennen kaikkea sosiaalihistoriallinen prosessi, on aiheellista pohtia, mitä annettavaa käsitehistorialla on tuon prosessin tutkimukselle. Innoituksen pohdintaani olen ammentanut Reinhart Koselleckin käsitehistorian metodologiaa erittelevistä artikkeleista.⁷¹

Käsitehistoria tutkii nimensä mukaisesti “käsitteiden” historiaa, ei minkä tahansa “sanojen” historiaa. Jokainen käsite on sana, mutta jokainen sana ei ole käsite. “Ilman yhteisiä käsitteitä ei ole yhteiskuntaa”, kirjoittaa Koselleck, “ei poliittista toimintayhtenäisyyttä, -yksikköä”.⁷² Sanasta tulee käsite, silloin kun siihen tiivistyy poliittis-sosiaalisten merkitysyhteyksien runsaus. Koselleck kärjistää: “Sanojen merkitykset voidaan määritellä tarkasti, käsitteitä voidaan vain tulkita.”⁷³

Käsitteet eivät ole riippumattomia “asioista”, mutta ne eivät ole vain kuvaamiensa asiayhteyksien heijastuksia vaan myös niiden tuottajia. “‘Yhteiskunta’ ja sen ‘käsitteet’ ovat jännitteisessä suhteessa”, tiivistää Koselleck käsitehistoriansa lähtökohdan.⁷⁴ Uusia käsitteitä syntyy, vanhat saavat uusia sisältöjä, sisällöt kaventuvat tai laajenevat, niistä käydään semanttista kamppailua. Tämä “sanojen”, tosin erityislaatuisten sanojen eli “käsitteiden”, ja “asioiden” jännitteinen suhde ilmenee näitä tukivien historiatieteellisten disipliinien suhteessa. “Käsitteitä” tutkii käsitehistoria, “asioita” sosiaalihistoria tai “asiahistoriasta” (*Sachgeschichte*), joita termejä Koselleck käyttää synonyymisesti.⁷⁵ Käsitehistoria on Koselleckin mukaan sosiaalihistorian aputiede, itsenäinen sosiaalishistorian rinnastettava historiatieteen alalaji sekä hyvän sosiaalishistorian välttämättömän osa.

Sosiaalishistorian “apulaishistoria” käsitehistoria on vain yksi väline

historiantutkijan työkalupakissa. Tässä on kyse käsitehistoriasta “lähdekielen” tulkinnan apuna, lähdekritiikin erikoismetodina, jonka tehtävän on auttaa ymmärtämään oikein lähteiden tekstiä. Koselleck asettaa sellaisen metodisen minimivaatimuksen, että menneisyyden sosiaaliset ja poliittiset konfliktit on tulkittava ja avattava käyttäen välineenä niiden käsitteellisiä rajoja ja aikakauden oman kielenkäyttöä sellaisena kuin toimijat ovat ne itse ymmärtäneet.

Tämä eksegeesi ei ole vain käsitteiden sanahistoriaa vaan myös niiden käytön historiaa. On kyse ensinnäkin menneisyyden käsitteiden suhteista toisiinsa menneisyyden käsitteisiin, mutta myös käsitteiden suhteista tekstien ulkopuoliseen maailmaan. Käsitteet viittaavat sekä olevaan että tulevaan: ne eivät ainoastaan synny tietyssä “kokemustilassa” (*Erfahrungsraum*) vaan myös luovat tietyn “odotushorisontin” (*Erwartungshorizont*).⁷⁶ Ja modernin maailman piirteisiin kuuluu Koselleckin mukaan myös se, että 1700-luvulta lähtien kokemustila ja odotushorisontti eroavat aiempaa selvemmin toisistaan. Taistelu oikeista käsitteistä kiihtyy. Uusia käsitteitä luodaan, mutta myös vanhojen sanojen merkitykset muuttuvat tässä semanttisessa kamppailussa.

Käsitehistoria ei kuitenkaan ole Koselleckille vain sosiaalihistorian metodinen apuväline vaan oma erityinen tutkimusalansa. Käsitehistorian omaa identiteettiä on vahvistanut kritiikki kahteen suuntaan: sitä kohtaan, että nykyaikaista terminologiaa sovelletaan huolettomasti menneisyyden kuvaamiseen, sekä sellaista aatehistoriaa kohtaan, joka tarkastelee aatteita jotakuinkin vakiona riippumatta siitä, kuka ja missä kulloinkin puhuu tai kirjoittaa. Käsitehistorian vastaus on tutkia käsitteen historiaa suhteessa kulloisenkin ajan kokemustilaan ja odotushorisonttiin, niin että tutkitaan käsitteiden sosiaalisia ja poliittisia funktioita ja otetaan huomioon myös se, kuka tai mikä ryhmä kulloinkin käsitettä käyttää. Kyseessä on synkroninen analyysi, joka ottaa huomioon tilanteen ja ajankohdan. Tämän lisäksi käsitehistorialla on diakroninen tehtävänsä: määritellä menneisyyden käsitteet meille uudestaan. Tässä vaiheessa erillistä käsiteanalyysistä syntyy käsitteen historia ja käsitehistoria lakkaa olemasta vain sosiaalihistorian apulainen.

Käsitehistoria itsenäisenä disiplinaarina tutkii siis käsitteiden muutosta – tai pysyvyyttä. Sen teemana on “historian ja käsitteen konvergenssi” eli käsite historiassa ja historia käsitteessä.⁷⁷ Sen relevanssi sosiaalishistorialle on Koselleckin mukaan kaksinainen. Analysoidessaan käsitteitä ja niiden muutosta käsitehistorioitsija paljastaa ne sosiaalishistorioitsijalle toisaalta todellisuuden “indikaattoreina”, toisaalta sen “faktoreina”. Indikaattoreina sikäli, että käsitteiden muutokset kertovat muutoksista sanojen ulkopuolisessa todellisuudessa. Faktoreina sikäli, että käsitteet muokkaavat todellisuutta, luovat odotuksia. Käsitehistoria voi auttaa torjumaan sellaisen naiivin näkemyksen sanojen ja asioiden suhteesta, että aikakauden käsitteiden ja sen “todellisuuden” välillä vallitsisi yksinkertainen vastaavuus; että käsitteet vain “heijastaisivat” asioiden tilaa tai että asiat tottelisivat käsitteiden käskyjä. Käsitteiden ja asioiden välillä on jännite, ja juuri tuo jännite tekee käsitehistorian sosiaalishistoriallisesti relevantiksi.

Käsitehistoria toimii siis Koselleckin mukaan ensinnäkin sosiaalishistorian lähdekriittisenä apuvälineenä ja toiseksi tutkiessaan “indikaattoreita” ja “faktoreita” tematisoi synkronisen tarkastelunsa avulla olosuhteita ja diakronisen tarkastelun avulla niiden muutosta – eli sosiaalishistorian tutkimuskohdetta. Mutta käsitehistorialla on Koselleckin mukaan vielä kolmas ja merkittävämpi kytkentä sosiaalishistoriaan: käsitehistoria on hänen mielestään hyvän sosiaalishistorian välttämätön osa. Miksi? Siksi, että se auttaa sosiaalishistoriaa rakentamaan hyviä tutkimuskäsitteitä.

Synkronisen ja diakronisen analyysin lisäksi käsitehistorian on Koselleckin mielestä ylitettävä tuo kahtiajako ja kiinnitettävä huomio siihen “eriaikaisuuden samanaikaisuuteen (*Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen*), joka voi sisältyä käsitteeseen”.⁷⁸ Hän puhuu käsitteen historiallisesta syvärakenteesta (*Tiefenlage*), joka ei ole identtinen käsitteen merkitysten kronologian kanssa. Kyse on menneisyyden käsitteiden ja tutkijan nykyisten käsitteiden suhteesta, “lähdekielen” ja “tiedekielen” suhteesta. Tutkiessaan menneisyyttä historioitsija joko tutkii asioita, jotka on jo aiemmin kielellisesti artikuloitu, tai rekonstruoi asiantiloja, joita ei ole aiemmin kielellisesti artikuloitu. Edellisessä tapauksessa lähdekielen käsitteet toimi-

vat tutkijan heuristisina ponnahduslautoina; toisessa tapauksessa hän käyttää tiedekielen teoreettisia käsitteitä apuna jäsentäessään menneisyyttä. Ollaan siis tekemisissä kahdenlaisten käsitteiden kanssa: lähdesidonnaisten käsitteiden ja tieteen käsitteiden kanssa. Nämä käsitteet on pidettävä erillään; ne voivat liittyä yhteen, mutta niiden ei tarvitse liittyä yhteen. Käsitehistoria tulee sosiaalihistorian käyttöön tässä tutkimalla menneisyyden käsitteiden ja nykyisyyden tutkimuskäsitteiden suhdetta. Tässä asioiden ja käsitteiden, sosiaalihistorian ja käsitehistorian hedelmällinen jännite tulee uudella tasolla esiin. Käsitehistoria auttaa sosiaalihistorioitsijaa tutkimuskäsitteiden muotoilemisessa. Ja ilman hyviä tutkimuskäsitteitä, jotka tiedostavat suhteensa lähdekäsitteisiin, ei hyvä sosiaalihistoria ole mahdollista, väittää Koselleck.⁷⁹

Entä kuinka Koselleckin periaatteet soveltuvat tämän artikkelin aiheeseen? Millaiset asioiden ja sanojen, sosiaalihistorian ja käsitehistorian, vanhan ja uuden jännitteet heijastuvat vaikkapa käsitteessä *työväenluokka*? Mitä annettavaa *työväenluokan* käsitehistorialla on “työväenluokan” sosiaalihistorialle 1800-luvun Suomen tapauksessa?

Käsitehistorian ensimmäinen funktio, sen lähdekriittinen anti, on sosiaalihistorioitsijan huomion kiinnittäminen siihen, millä tavalla ja missä merkityksessä aikalaiset ovat käyttäneet *työväenluokan* käsitettä. Miten se suhtautuu muihin aikalaiskäsitteisiin, sellaisiin kuin *työväki*, *työtä tekevä sääty*, *työkansa*, *työtä tekevät luokat* tai *proletariaatti*. Näin käsitehistoria auttaa tulkitsemaan lähteitä, ymmärtämään mitä lähteiden “työväenluokka” tarkoittaa ja estää tekemästä virhetulkintoja. Näin se ehkä kenties herkistää silmää ja korvaa sellaisille yksityiskohdille, jotka muuten saattaisivat jäädä havaitsematta – esimerkkinä monikollisen ilmauksen *työtä tekevät luokat* muuntuminen yksikölliseksi *työväenluokaksi*.

Työväenluokka ja sen naapurikäsitteet käyvät myös esimerkiksi käsitteiden muuntumisesta sekä kielen evoluution että ideologisoivan semanttisen kamppailun seurauksena. Muuntuessaan osaksi “luokkakieltä” sellaisten vanhojen sanojen kuin *työväki* ja *työkansa* merkitysalue muuttui: edellisen laajeni, jälkimmäisen kaventui. Isäntävallan alaista, rajattua joukkoa, *palkollisia* tarkoittava *työvä-*

ki muuttuikin tarkoittamaan vapaiden *työläisten* yhteiskuntaluokkaa ja sai jatkossa vielä uusia sävyjä työväenliikkeen kielenkäytössä, joka muunsi vanhan, alistettuun asemaan viittaavan kollektiivikäsitteen “työläisiä” kokoavaksi agitaatiokäsitteeksi.

Työkansan merkitysalue sen sijaan kaventui. Yrjö Koskinen käytti “Työväen-seikka”-artikkelissaan (1874) sanaa laveassa merkityksessä puhuessaan henkisen ja ruumiillisen työn vastakohdasta. Koskinen kirjoitti:

Tämä taistelu-kohta, joka on työväen seikassa toisena vaikuttimena, ulottuu laveammalle kuin työn ja pääoman keskinäisiin seikkoihin; siinä seisoo vastatusten yhteinen työ kansa toisella puolen ja niinkutsutut vallassäädty, nimittäin virkamiehistö ja kaikkinaiset työnte’ettäjät (mitkä eivät itse te’e ruumiillista työtä) toisella.⁸⁰

Näin ymmärretty “yhteinen työ kansa” sisälsi myös työtätekevät talonpojat. Yhtä laveasti voitiin saksan kielessä käyttää *Arbeiter*-sanaa vielä 1700-luvulla, ennen kuin se rajautui tarkoittamaan epäitsenäistä työväkeä, palkkatyöläisiä.⁸¹ Myös suomen kielessä *työkansan* merkitys rajautui semanttisessa taistelussa, jonka kuluessa työväenliike valtasi käsitteen tarkoittamaan – “Kansainvälisen” sanoin – “työnkansan joukkoa nälkäistä”. Tämä käsitetaistelun voitto kirjattiin vuonna 1961 myös NYKYSUOMEN SANAKIRJAAN, joka määritteli *työkansan* seuraavasti: “usein poliittissävyyisesti porvariston vastakohtana: työtätekevät, työväestö, työläiskansa”.

Työväenluokan käsittehistorioitsija auttaa lähdekritiikillään “työväenluokan” sosiaalishistorioitsijaa kiinnittäessään tämän huomiota siihen, mistä oikein puhutaan eri aikoina, kun puhutaan *työväenluokasta*. Mutta tämän lisäksi käsittehistoria saa ajattelemaan myös sitä sosiaalista todellisuutta ja sitä poliittista kenttää, johon sana liittyy – “indikaattorina” ja “faktorina”. *Työväenluokka* ja *työläinen* eivät ole vain uusia sanoja; ne myös viittasivat uusiin asioihin: vapaan palkkatyöläisen syntyyn – muistettakoon, että *työläinen* esiintyy ensi kerran elinkeinovapauden asiaa ajaneen komitean mietinnössä –, teollisuustyöväestön kasvuun ja luokka-ajattelun kehittyymi-

seen säätyajattelun sijaan tai sen rinnalle. *Palkollisen* vaihtuminen *työläiseksi* oli sanastollinen muutos, mutta muutos, joka heijasteli myös palkkatyöläisten oikeudellisen aseman muutosta. Samaan tapaan käsitehistoriallinen siirtymä säätykielestä luokkakieleen heijasteli säätyjen tosiasiallisen merkityksen vähentymistä. Näin käsitehistoria indikoi muutoksia "asiahistoriassa".

Mutta käsitteet eivät ole vain menneisyyden indikaattoreita vaan myös faktoreita: "sana on elävä, eikä jää hedelmiä tuottamatta, hyviä tahi pahoja sananluonteen mukaan", kirjoitti Agathon Meurman.⁸² Käsitteillä on luotu odotuksia, sana on tullut lihaksi. Käsitteiden ideologisointi, abstraktiotason kohoaminen ja yksiköllisten kollektiivikäsitteiden yleistyminen kuuluvat Koselleckin mukaan sosiaalis-poliittisten käsitteiden "modernisoitumiseen".⁸³ *Työväenluokka* on yksi esimerkki tällaisesta käsitteestä, joka on ideologisoituna, abstrahoituna, yksiköllistettynä muokannut todellisuutta, etenkin työväenliikkeen välityksellä.

Käsitehistorian kolmas anti sosiaalihistorialle on Koselleckin mukaan apu hyvien tutkimuskäsitteiden luomisessa, teoreettisen kehityksen välineenä. Tämä edellyttää sitä, että sosiaalihistorioitsija tarkastelee tietoisesti menneisyyden ja sen käsitteiden suhdetta, menneisyyden käsitteiden ja modernien tutkimuskäsitteiden suhdetta sekä tutkimuskäsitteiden ja tutkittavan menneisyyden suhdetta. Näiden suhteutusten avulla pitäisi päätyä parempiin käsitteisiin, kuin jos hyväksytään menneisyyden lähdekieli sellaisenaan tai käytetään kriittikittömästi moderneja tutkimuskäsitteitä menneisyyden tutkimisessa. Suomen "työväenluokan" sosiaalihistorian tutkimukseen sovellettuna tämä merkitsee sitä, ettei esimerkiksi hyväksytä työväenliikkeen omakuvan mukaista *työväenluokka*-määritelmää "työväenluokkaa" oikein kuvaavaksi tutkimuskäsitteeksi.⁸⁴ Millä perusteilla yksiköllinen *luokka*? kuuluisi epäilevän sosiaalihistorioitsijan ensimmäinen kysymys. Tilanne ei tosin parane sillä, että työväenliikkeen aikalaiskäsite korvataan modernilla tutkimuskäsitteellä, jollaiset tapaavat Suomessa olla tuontitavaraa, pohtimatta sellaisen soveltuvuutta 1800-luvun Suomen olosuhteisiin.

Ei ole tietenkään syytä liioitella käsitehistorian antia työväestön sosiaalihistorian tutkimuksessa: kaikki ei ole vain tekstiä. Mutta

huolimatonta olisi jättää kieli ja käsitteet kokonaan huomiotta ja olettaa, ettei työn ja luokan uudella kielellä ollut mitään merkitystä. Huomion kiinnittäminen sanoihin, käsitteisiin on osa myös sosiaalihistorioitsijan työtä. Tuskinpa herkistymisestä käsitehistorian nyansseille on ainakaan haittaa sille, joka tutkii palkollisia, työmiehiä, työntekijöitä, työläisiä, proletaareja, työväkeä, työkansaa, työn-tekevää säätyä, työtätekeviä luokkia, työväenluokkaa tai proletariaattia 1800-luvun Suomessa.

LÄHDEVIITTEET

Kiitän Kaisa Häkkistä arvokkaista neuvoista ja kommenteista.

1. Komiteanmietintö 1875:5, 10.
2. Suomen asetuskokoelma 12/1879, 3-19 (*työläinen*, 10-11); Finlands författningssamling 12/1879, 3-18; Suomen asetuskokoelma 8/1868, 7-17.
3. Koskinen 1874, 2-3, 95.
4. Lönnrot 1880, 776.
5. Ahlman 1883, 20. Tämän mainitsee *työläinen*-sanan ensiesiintymisenä Matti Rapola (1960, 71).
6. Ahlman 1874, 27.
7. Godenhjelm 1873, 47; Meurman 1977, 511.
8. Rapola 1960, 44.
9. Helenius 1838, 909; Europaeus 1853, 211; Ahlman 1865, 220.
10. Suomen virallinen tilasto VI:1, LVI.
11. Rapola 1960, 71.
12. Leo Harmaja 1924, 252; sulkuviittaukset käsikirjan muihin artikkeleihin on jätetty pois.
13. Harmaja 1924, 253; sulkuviitteet käsikirjan muihin artikkeleihin on jätetty pois.
14. Kilpi 1919, 74.
15. Rein 1878, 177 ("työntekijäluokka"); Uusi Suometar 7.8.1886 ("työmiesluokka"); Vaasan Lehti 3/1885 ("työläisliike"); Ilmarinen 57/1886 ("työmiesliike").

16. Nykysuomen sanakirjassa, jonka osa TS-Ö ilmestyi alun perin vuonna 1961 esiintyy myös sana *työläisluokka*. *Työläis*-alkuisia yhdyssanoja on sanakirjassa 49 ja *työväen*-alkuisia 44. Sekä *työläis*- että *työväen*-alku on liitetty 10 saman sanan eteen; Nykysuomen sanakirja VI, 123-124, 133.

17. "Muutama sana työmiesskysymyksestä", Kyläkirjaston Kuvalehti 8/1883. Artikkele alkoi seuraavasti: "Niin sanottu työmiesskysymys on nykyään kaikissa sivistyneissä maissa astumaisillaan kaikkien muitten parannusesitysten etupäähän."

18. Cygnaeus 1863, 113; 1861, 91. Kiitän Hannu Simolaa ohjauksesta näille lähteille.

19. Ordbok öfver svenska språket II, 2093, 2125-2126.

20. Europaeus 1853, 26.

21. Ahlman 1874, 27. Rapola mainitsee tämän *työväenluokan* ensiesiintymänä (1960, 71).

22. "Besparingsbolag för arbetsklassen", Helsingfors Tidningar 22.7.1846.

23. Samnling af Placater.... XVII, 726.

24. Valtiopäivät 1863-1864, Aateliston ja ritariston pöytäkirjat II, 600-603.

25. Arvio perustuu Helsingin yliopiston kirjaston sanomalehtiartikkelikortistoon, joka ulottuu vuoteen 1890. Myös edellä mainitussa Helsingfors Tidningarin artikkelissa "Besparingsbolag för arbetsklassen" (22.7.1846) käytettiin ilmausta *den arbetande klassen*.

26. Conze 1972, 218.

27. Suomen virallinen tilasto VI:1, 34, LVIII ("Muita leskiä työtä tekevistä luokasta").

28. Suomen virallinen tilasto VI:5.

29. Esimerkiksi artikkeli "Historian muinaisesta ja nykyisestä työtätekevistä säädyistä sananen", Kyläkirjaston Kuvalehti, alkaen 8/1883. Myös saksan kielessä yhdistettiin "työ" ja "sääty" sanassa *Arbeiterstand*, Conze 1972, 231.

30. Rein 1879, 6.

31. Meurman 1877, 511.

32. Lönnrot 1880, 776.

33. Helsingin työväenyhdistykset painetut kertomukset 1884-1891.

34. Briggs 1974, Steadman Jones 1983; Conze 1972.

35. Steadman Jones 1983, 2.

36. Tähän on kiinnittänyt huomiota Risto Alapuro (1997, 142).

37. Rapola 1960, 37.

38. Kauppinen 1977, 115.

39. "Jopa onkin tätä nykyä yksityisen yhteiskuntalaisen luonnollinen oikeus elättää itsensä millä elinkeinolla tahansa – tullut myönnetyksi kaikissa sivistyneissä maissa", Komiteamietintö 1875:7, 20. Väestötilastossa eroteltiin "valtiollisessa katsannossa etuoikeutetut yhteiskuntalaiset" ja "ne, joilta puuttuu edustusoikeus", Suomen virallinen tilasto VI:1, 34 (1865 väestötilasto, painettu 1870).

40. Rapola 1960, 79.

41. Alapuro 1997; Liikanen 1995.

42. "Paternalismia" on tässä käytetty kapeana käsitteenä, joka määrittelee periaatteellisella tasolla palkkatyöläisen yhteiskunnallista asemaa. Sillä ei ole tarkoitus kuvata työväestön "todellista" asemaa eikä sääty-yhteiskunnan yhteiskuntajärjestystä kokonaisuudessaan. "Paternalismiin" tai "patriarkkalismiin" laveammasta käytöstä ja sen kritiikistä, Thompson 1996, 24-29.

43. Termiä "palvelija" on tässä ja jatkossa käytetty laveassa merkityksessä, ei vain viittaamassa henkilökohtaiseen palvelijaan. "Palvelijan" (*servant*) käsitteestä ks. Steinfeld 1991, 17-22 ja Kussmaul 1981.

44. Liakka 1928; Kallio 1913; Kuusi 1931; Wilmi 1991.

45. Helsingin henkikirjoissa ryhdyttiin vuonna 1869 käyttämään tehdastyöläisistä nimitystä *arbetare*; Heikkinen 1997, 27.

46. Haapala 1986, 62-63.

47. Suomen asetuskokoelma 12/1879, 14.

48. Virrankoski 1986, 316-325.

49. Ks. Kekkonen 1987.

50. Bruun 1979, 57-60; Björkqvist 1986, 178-180, 298-300; Kekkonen 1987, 26-31; Peltonen 1989, 36-38.

51. Ks. Krusius-Ahrenberg 1935; Stenius & Turunen 1995.

52. Bruun 1979, 57; Mairret 1981, 144-154; Steinfeld 1991; Tomlins 1993.

53. Rosenborg 1858, 22-23.

54. Macpherson 1977.

55. Morgonbladet 16.-27.8. 1873.

56. Koskinen 1874; Rein 1878 & 1879.

57. Koskinen 1974, 6.

58. Kettunen 1994, 35.

59. Koskinen 1974, 2.

60. Koskinen 1874, 4.

61. Koskinen 1874, 2-3; Rein 1878, 174.

62. Rein 1879, 8.

63. Rein 1878, 77; 1879, 8. Reinin siis käytti lähes samaa terminologiaa kuin Isaiah Berlin erottelussaan "negatiivisen vapauden" ja "positiivisen vapauden" välillä.

64. Koskinen 1874, 5.

65. Kettunen 1994.

66. "Muutama sana työmieskysymyksestä", Kyläkirjaston Kuvalehti 4/1888.

67. Meurman 1898, 14-15.

68. Forsman, 1001.

69. Conze 1984.

70. Rein 1878, 177, 179.

71. Nojaan ennen kaikkea Koselleckin artikkeleihin "Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte" (1972) ja "'Erfahrungsraum' und 'Erwartungshorizont' - zwei historische Kategorien" (1976) (molemmat teoksessa Koselleck 1992) sekä hänen johdantoartikkeliinsa *Geschichtliche Grundbegriffe*-teoksessa (Koselleck 1972). Hyvän suomenkielisen johdatuksen Koselleckin ajatteluun on esittänyt Markku Hyrkkänen (1994).

72. Koselleck 1992, 108.

73. Koselleck 1972, XXIII.

74. Koselleck 1992, 108.

75. Koselleckin artikkeli "Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte" on vuodelta 1972, mikä heijastuu myös sen tavassa määritellä sosiaalihistoria. Koselleckin mukaan sosiaalihistoria tutkii yhteiskuntamuodostumia tai valtiomuotoja, ryhmien, kerrostumien ja luokkien suhteita ja kiinnittää huomionsa keskipitkän tai pitkän aikavälin rakenteisiin (Koselleck 1992, 107). Nykyäänhän sosiaalihistoria tarkoittaa paljon muutakin, melkein mitä tahansa. Mutta se, miten sosiaalihistoria määritellään, ei tässä ole olennaista.

76. Koselleck 1992, 349-375.

77. Koselleck 1992, 121.

78. Koselleck 1992, 125.

79. Koselleck 1992, 126-130.

80. Koskinen 1874, 5.

81. Conze 1972, 216.

82. Meurman 1898, 9.

83. Koselleck 1972, XVII.

84. Työväenliikkeen jälkikäteisestä vaikutuksesta työväenluokan historiaan ks. Haapala 1987.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Painetut lähteet

Ahlman, Ferd. (1865), *Svenskt-finskt lexikon*, SKS:n toimituksia 38. Helsingfors.

Ahlman, Ferd. (1874), *Ruotsalais-suomalainen ja suomalais-ruotsalainen sanakirja. Edellinen osa: Ruotsalais-suomalainen*. Helsinki.

Ahlman, Ferd. (1883), *Ruotsalais-suomalainen ja suomalais-ruotsalainen sanakirja, Toinen, lisätty painos. Edellinen osa: Svensk-finsk ordbok*. Helsinki.

Europaeus, D.E.D. (1853), *Svenskt-finskt handlexikon - Ruotsalais-suomalainen sanakirja*. Helsinki.

Finlands författningssamling 1868, 1879.

Godenhjelm, B.F. (1873), *Saksalais-suomalainen sanakirja*, SKS:n toimituksia 49. Helsinki.

Helenius, Carl (1838), *Suomalainen ja ruotsalainen sana-kirja - Finsk och svensk samt svensk och finsk ord-bok*. Åbo.

Komiteanmietintö 1875:7, Alamainen ehdotus asetukseksi elinkeinoista; Mietintö komitealta ehdotuksen tekemistä varten asetukseen elinkeinoista.

Lönnrot, Elias (1880), *Suomalais-ruotsalainen sanakirja. Jälkimmäinen Osa. N-Ö*. Helsinki.

Meurman, A. (1877), *Ranskalais-suomalainen sanakirja*, SKS:n toimituksia 56. Helsinki.

Ordbok öfver svenska språket utgifven af Svenska Akademien, 2. Lund 1903.

Samling af placater... XVII.

Suomen asetuskokoelma 1868, 1879.

Suomen virallinen tilasto VI:1, 5

Valtiopäiväasiakirjat 1863-1864: Ritariston ja aatelin pöytäkirjat II.

Aikakaus- ja sanomalehdet

Helsingfors Tidningar 1846.

Ilmarinen 1886.

Kyläkirjaston Kuvalehti 1883.

Uusi Suometar 1886.

Vaasan Lehti 1885.

Kirjallisuus

Alapuro, Risto (1997), *Suomen älymystö Venäjän varjossa*, Hämeenlinna.

Björkqvist, Heimer (1986), *Den nationalekonomiska vetenskapens utveckling i Finland intill år 1918*. Åbo.

Briggs, Asa (1974), The Language of 'Class' in Early Nineteenth-Century England, *Essays in Social History*. Oxford, 154-177.

Bruun, Niklas (1979), *Kollektivavtal och rättsideologi. En rättsvetenskaplig studie av de rättsideologiska premisserna för inlemmandet av kollektivavtalet och kollektiva kampåtgärder i finsk rättsordning efter år 1924*. Vammala.

Conze, Werner (1972), Arbeiter, *Geschichtliche Grundbegriffe*, 1, Stuttgart, 216-242.

Conze, Werner (1984), Proletariat, Pöbel, Pauperismus, *Geschichtliche Grundbegriffe*, 5, Stuttgart, 27-68.

Cygnæus, U. (1861), *Förslag rörande Folkskoleväsendet i Finland*, Helsingfors.

Cygnæus, U. (1863), *Ehdotuksia Suomen Kansakoulutoimesta*, Helsinki.

F[orsman], J[aakko] (1915), Proletariaatti, *Tietosanakirja*, 7, Helsinki, 1001.

Haapala, Pertti (1986), *Tehtaan valossa: Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820-1920*. Tampere.

Haapala, Pertti (1987), Arbetarrörelsens uppkomst: Förklaringsmodeller inom finländsk historieforskning, *Arbetarhistoria*, 43, 9-12.

Harmaja, Leo (1924), Työväenkysymys, *Valtiotieteiden käsikirja. Aakosellinen tietoteos*, 4. Helsinki, 252-257.

Heikkinen, Sakari (1997), *Labour and the Market. Workers, Wages and Living Standards in Finland, 1850-1913*. Helsinki.

Hyrkkänen, Markku (1994), Reinhart Koselleck - sosiaali- ja käsitehistorioitsija, *Historiallinen Aikakauskirja*, 92, 328-333.

Kallio, Topi (1913), *Palvelijapolitiikasta Suomessa 18. vuosisadalla*. Helsinki.

Kauppinen, Paavo E. (1977), *Maailmallinen kanssakäyminen vuoteen 1810*. Helsinki.

Kekkonen, Jukka (1987), *Merkantilismista liberalismiin: Oikeushistoriallinen tutkimus elinkeinovapauden syntytaustasta Suomessa vuosina 1855-1879*. Vammala.

Kettunen, Pauli (1994), *Suojelu, suoritus, subjekti: Työsuojelu teollistuvan Suomen yhteiskunnallisissa ajattelu ja toimintatavoissa*. Vammala.

K[ilpi], O.K. (1919), Työväki, *Tietosanakirja*, 10. Helsinki, 74-77.

Koselleck, Reinhart (1972), Einleitung, *Geschichtliche Grundbegriffe*, 1, Stuttgart, XIII-XXVII.

Koselleck, Reinhart (1992), *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main.

Koskinen, Yrjö (1874), Työväen-seikka, *Kirjallinen Kuukauslehti*, 1-9, 91-97, 195-227.

Krusius-Ahrenberg, Lolo (1935), *Der Durchbruch des Nationalismus und Liberalismus im politischen Leben Finnlands 1856-1863*. Helsinki.

Kussmaul, Ann (1981), *Servants in Husbandry in Early Modern England*. Cambridge.

Kuusi, Eino (1931), *Sosiaalipolitiikka*, 1. Helsinki.

Liakka, Niilo (1925), Palkollisasetuksista, *Oma maa: tietokirja Suomen kodeille*, 6. Porvoo, 44-57.

Liikanen, Ilkka (1995), *Fennomania ja kansa. Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja suomalaisen puolueen synty*, Jyväskylä.

Macpherson, C.B. (1977), *The Life and Times of Liberal Democracy*. Oxford.

Mairet, Gérard (1981), Le libéralisme: pré-supposés et significations, *Les Idéologies 3: De Rousseau à Mao*. Verviers, 131-159.

Meurman, Agathon (1898), *Neljäs sääty*, Kansantaloudellisen Yhdistyksen esitelmää III:2, Helsinki.

Peltonen, Matti (1989), A Bourgeois Bureaucracy: The new mentality of the Finnish aristocracy at the beginning of the period of autonomy, *State, Culture & the Bourgeoisie: Aspects of the Peculiarity of the Finnish*. Jyväskylä, 33-53.

Rapola, Matti (1960), *Sanojen ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö Koskiseen. Valikoima*. Helsinki.

Rein, Th. (1878), Liberalismi ja socialismi, *Kirjallinen Kuukauslehti*, 73-79, 169-179.

Rein, Th. (1879), Kansantalouden uusi oppikunta, *Kirjallinen Kuukauslehti*, 1-10, 31-37.

Rosenborg, J.W. (1858), *Om fattigdomen och allmänna fattigvården i Finland*. Helsingfors.

Stedman Jones, Gareth (1983), *Languages of Class: Studies in English Working-Class History, 1832-1982*, Cambridge.

Steinfeld, Robert J. (1991), *The Invention of Free Labor: The Employment Relation in English & American Law and Culture, 1350-1870*. Chapel Hill.

Stenius, Henrik & Turunen, Ilkka (1995), Finnish Liberalism, "Liberalism" - Seminars on Historical and Political Keywords in Northern Europe. Helsinki, 49-62.

Thompson, E.P. (1996), *Herrojen valta ja rahvaan kulttuuri. Valta, kulttuuri ja perinnäistavat 1700-1800-luvun Englannissa*. Tampere.

Tomlins, Christopher L. (1993), *Law, Labor, and Ideology in the Early American Republic*. New York.

Wilmi, Jorma (1991), *Isäntäväet ja palvelusväen pito 1600-lvulla ja 1700-luvun alkupuolella: Taloudellispohjainen tutkimus Turun ja Porin sekä Pohjanmaan läänien maaseudulta*. Jyväskylä.

Virrankoski, Pentti (1986), *Anders Chydenius. Demokraattinen politiikka valistuksen vuosisadalta*. Juva.